

Ani Harabelerinin Bölgesel Kalkınma Üzerindeki Etkileri¹

Bekir EŞİTTİ²

Öz

Ani Harabeleri, Türk-İslam, Ermeni ve Gürcü-Hristiyan kültürlerinin ilk buluşma noktası, kültürel çeşitliliğin sembolüdür. Bu rolü nedeniyle Ermeni mimarisinin mücevheri konumundaki Ani Harabeleri, 2016 yılında Dünya Kültürel Miras Listesi'ne dahil olmuştur. Bu çalışma, Ani Harabelerini bir vaka çalışması olarak kullanarak, kültürel miras varlıklarının bir turistik ürün olarak korunmasında ve geliştirilmesindeki zorlukları tartışmaktadır. Çalışma kapsamında geliştirilen açık uçlu bir soru formu ile yerel paydaşlar, ziyaretçiler ve yerel sakinlerle görüşmeler yapılmış, yerel halkın kültürel miras turizmi konusundaki görüşlerinin yanı sıra, yerel kalkınmanın itici gücü olarak Ani harabelerinin etkisinin algılanış biçimi araştırılmıştır. Sonuç olarak, bu çalışma ile Ani harabelerinin önemli ve ikonik miras statüsüne rağmen yerel ziyaretçiyi veya turisti çekmekte yeterince başarılı olamadığı ileri sürülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Ani Harabeleri, Bölgesel Kalkınma, Miras Turizmi, Kültür Turizmi, Kars.

The Impacts of Ani Ruins on Regional Development

Abstract

Ani ruins, the first meeting point of Turkish-Islamic and Armenian, Georgian-Christian cultures, is a symbol of cultural diversity. Because of this role, the Ani Ruins, the jewel of the Armenian architecture, was included in the World Heritage List in 2016. This study discuss some of the challenges in protecting and developing cultural heritage tourism assets as products by using Ani Ruins as a case study. Within the scope of the study, an open-ended questionnaire was developed to interview the local stakeholders, visitors and local residents' about the effect of the Ani Ruins as the driving force of local development as well as understanding the local peoples' perception on heritage tourism has been investigated. In conclusion, this study argued that despite its important, iconic heritage status, Ani ruins is seemingly failing to attract enough local visitors or tourists.

Key Words: Ani Ruins, Regional Development, Heritage Tourism, Cultural Tourism, Kars.

Makale Bilgileri / Article Info

Alındığı Tarih / Received 01.10.2017

Kabul tarihi / Accepted 01.11.2017

¹ Bu çalışma Uluslararası Turizm ve Kültürel Miras Kongresi'nde özet bildiri olarak sunulmuş, geliştirilerek makale formatına getirilmiştir.

² Arş. Gör. Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Turizm Fakültesi, Seyahat İşletmeciliği ve Turizm Rehberliği Bölümü, besitti@hotmail.com

Giriş

Yakın tarih ve akademik araştırmalar, turizmin ve gelişimin belirgin bir şekilde karmaşık ancak giderek birbiriyle ilişkili olgular olduğunu göstermiştir (Becken ve Job, 2014; Holden, 2013). Turizm literatürü, turizm gelişiminin bölgesel düzeydeki algılamalar ve çıkarlar ile ülke düzeyindeki söylemler arasındaki ilişkinin daha fazla dikkate alınması ile daha iyi bir noktaya gelebileceğini öne sürmektedir (Stumpf ve Swanger, 2015). Harrison'a (2008: 853) göre, gerçekten sürdürülebilir turizmin sağlanabilmesi için bölgesel katılımın yüksek seviyelerde olması gerekmektedir. Bölgesel düzeydeki karar verme süreçleri, algılar, çıkarlar ve çatışmalar gibi dağınıklıkların çözülmesi, turizme dayalı gelişimi karakterize eden dinamiklere katkıda bulunabilmektedir. Bununla birlikte pratikte, turizme ve kültürel miras alanlarındaki yönetime, farklı yönetim şekillerini, görevlerini benimsetmek ve bu yöneticileri bölgesel turizm varlıklarının korunması ve gelişimine katkıda bulunacak çizgiye yönlendirmek gerekmektedir.

Harabeler, insan eli ile yapılan yerlerin değişen paradigmlar ve ihtiyaçlarla terk edilmesine yol açan toplumsal değişiklikleri temsil eder (Perkasa ve Padawangi, 2017). Volkanik patlamalar, felaketler, çevresel değişim, savaşta yenilgi, ekonomik değişim ve dinsel kaymalar, büyük tapınakların ve görkemli sitelerin kullanılmamasına ve sonunda kalıntılara dönüşmesine sebep olmuştur (Chapman, 2014). Harabeler geçmişten bugüne etnik, dini veya kültürel önemlerini koruyabilmişlerdir. Bu tür harabelerin kültürel miras varlıkları kapsamında değerlendirildiği ve turizm tüketimi için bir ürün olarak ele alındığı görülmektedir (Ho ve McKercher, 2004). Kültürel miras turizmi kavramı ile "bireylerin her zaman ikamet ettikleri yerlerden ayrılarak, kültürel ihtiyaçları tatmin etmek ve başka kültürler hakkında bilgi edinmek amacıyla kültürel çekiciliklere seyahat etmeleri" ifade edilmektedir (Beeho ve Prentice 1997: 76). Kültürel miras varlıklarının turizm alanında değerlendirilmesindeki amaç, ilgili turistlerin ihtiyaçlarının karşılanmasında zenginleştirici bir deneyim sağlamasıdır (Shackley, 2001; McKercher ve du Cros, 2002).

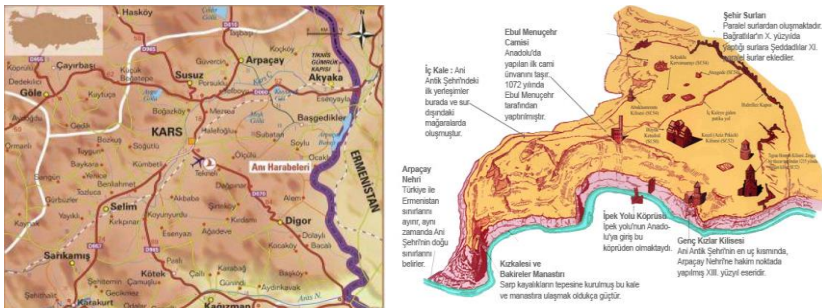
Turizm sektörünün, döviz getirici özelliği nedeniyle bölgesel kalkınmada ve kaynakların etkin kullanımı konusunda büyük bir yeri ve önemi vardır. Özellikle, bölgelerarası dengesizliğin giderilmesinde turizm sektörü, tarım ve sanayide yeterli kaynak ve gelişme imkanına sahip olmayan ama zengin turistik arz verisine sahip bölgelerin, planlı ve etkin turizm politikaları uygulamaları sonucunda turistik yönden dengeli bir şekilde kalkınmalarını sağlamaktadır (Braden and Winer, 1980: 37; akt. Çeken, 2008: 298).

Kültürel varlıklar, sadece turizm için teşvik sağlamakla kalmamakta, aynı zamanda kültürel miras yönetiminin hedeflerine ulaşmasına yardımcı olmaktadır. Öyleyse kültürel miras kapsamındaki Ani Harabelerinden sorumlu karar vericiler ve sektör, Ani Harabelerini ne ölçüde değerlendirmektedir? Söylemlerin ifade ettiği

ölçüde Ani Harabelerine önem verilmekte ve bu varlıklar korunarak turizm alanında değerlendirilmekte midir? Bu soruları cevaplamak amacıyla bu çalışma, Kars iline bağlı, Türkiye-Ermenistan sınırını belirleyen ve Orta çağın aktif yerleşimlerinden biri olan Türkiye'nin kültürel miras değerlerinden Ani Harabelerinin günümüzdeki durumunu ele alınmakta ve Ani Harabelerini bir vaka çalışması olarak kullanarak, Ani Harabelerinin bir turistik ürün olarak kullanılmasında, korunmasında ve geliştirilmesindeki zorlukları tartışmaktadır. Ayrıca yerli ve yabancı alanyazında Ani Harabelerinin bölgesel kalkınma üzerindeki etkisini ele alan herhangi bir çalışmaya rastlanmamıştır. Yapılan araştırmanın bu alanda Türkiye'nin turizm sektörü ile ilgili literatürde var olan boşluğun doldurulmasına katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

1. Ani Harabeleri

Ani Harabeleri, Kars ilinin 42 kilometre doğusunda, Ocaklı köyü sınırlarında dört bin metrekarelik bir alan üzerinde kuruludur. Milattan önce dört binlerde Urartularla başlayan merkezi yerleşim alanı olma özelliği, 17.yüzyılın sonlarında terk edilmesiyle son bulmuştur. İpek yolu üzerinde bulunması nedeniyle tarih boyunca pek çok saldırıya maruz kalmış ve Urartulardan başlayarak çeşitli Orta Asya halklarına (Persler, Karsak'lılar, Kamsarakanlar, Bizanslılar, Emevi ve Abbasiler, Bağrathlılar, Selçuklular, Şeddatlılar, Gürcüler, Celayirliiler, Moğollar, Timurlular, Karakoyunlular, Akkoyunlular, Osmanlılar) ev sahipliği yapmıştır. Türkler için Anadolu topraklarının kapısının açıldığı 1064'ün yazına kadar Ani, Bizans ve Ermeni kuvvetlerinin elindedir. 1064'de Selçuklu ordusu tarafından kuşatılmış ve 25 gün süren bu kuşatmadan sonra Ani Türklerin eline geçmiştir. 1071 yılında Malazgirt Savaşı'nda Türkler, birleşik Bizans ve Ermeni kuvvetlerine karşı galip gelerek Anadolu'nun Türk hükümdarlığına girmesinin yolunu açmıştır. Son olarak 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra bölge Çarlık Rus istilasına uğramış, 1920'den itibaren de Ani, yeniden Türkiye Cumhuriyeti sınırları içerisinde kalarak varlığını sürdürmüştür (Gündoğdu 2006: 52; Ani Harabeleri, 2017).

Resim 1: Ani Harabelerinin Harita Üzerindeki Yeri

Kaynak: Ani Harabeleri, 2017/ Kars Valiliği, 2017

Ani şehrinde yaşamış toplumlar birçok yönden birbirlerinden ayrırmakta ve farklı mimari eserlerle dönemlerini ve dini-kültürel değerlerini hala yansıtmaktadırlar. Ani'nin kara yönünden etrafı iki katlı, vadi ve nehir yönünde ise tek katlı olan ve beş km'yi bulan sur duvarları ile çevrilmektedir. İlk yerleşim yeri olarak vadideki volkanik oluşumlu mağaralar görülmektedir. Günümüzde Ani harabeleri olarak adlandırılan iç kale ise M.S. dördüncü yüzyılda Kars iline ismini veren Karsak'lılar tarafından yaptırılmıştır. Kurulduğu arazi üzerine uyumu sağlamak amacıyla üçgenimsi bir şekilde inşa edilen surların yedi giriş kapısı mevcuttur. Bu kapıların en önemlileri Aslanlı Kapı, Kars Kapısı, Sarnıçlı Kapılardır. Ani Harabelerindeki en önemli eser ise 1001 yılında Kral Gagik I'nin eşi Katranide tarafından tamamlanan Büyük Katedral'dir. Bu eser, zamanın tanınmış mimarlarından aynı zamanda Ayasofya'nın da onarımını yapan Trdat tarafından inşa edilmiştir. 1064 yılında ise Selçuklu hükümdarı Alparslan tarafından camiye çevrilen ilk mabet Büyük Ani katedrali olmuştur (Gündoğdu 2006: 55). Ayrıca Ani, Anadolu'daki ilk Türk Camii'si olarak bilinen Menuçehr Camii'ne (Ani Ulu Camii) de ev sahipliği yapmaktadır (Kanbarova, 2015). Diğer önemli mabetler ve eserler; Aziz Grigor Kilisesi, Çoban Kilisesi, Kız Kalesi Kilisesi, Ebü'l Muammeran Camii (Çarşı camii) ve Türbesi, Havariler Kilisesi ya da Kervansaray olarak bilinen yapı, Tacirin (Selçuklu) Sarayı, Halaskar Kilisesi, Gürcü Kilisesi, Bakireler Kilisesi, Ateşgede, Aslanlı Kapının Girişinde bulunan Selçuklu Kitabesi ve Aslan Kabartması, Arpaçay üzerindeki Tek gözlü Köprü, Küçük Hamam ve Mağaralardır. Bu yapılar ve eserler, Ani'nin tarihin belli bir dönemi boyunca oldukça nüfuslu ve zengin bir yerleşim yeri olduğunu göstermektedir.

Ani Harabelerinin arkeolojik değerinin ilk keşfi ve kazıları 1892 yılında, Çarlık Rusya döneminde, Rus Dil Bilimleri Akademisi'nde görevli Nicholas Marr tarafından sağlanmış ve bir müze kurulmuştur (Kanbarova, 2015). Türkiye'nin yakın tarihinde ise Ani kazılarını ve restorasyonlarını Türk akademisyenler yönetmişlerdir. Son yıllarda ise çalışmalar, Kars Müzesi Müdürlüğü gözetiminde Prof. Dr. Fahriye BAYRAM kazı başkanlığında sürdürülmektedir (Kültürvarlıkları, 2017).

2. Ani Harabelerinin Yönetimi

Günümüzde, sanayii ve tarım sektörleri gibi turizm sektörü de istihdama, gelir düzeyine, iç-dış borç yükünün hafiflemesine, ödemeler dengesine yaptığı katkılarıyla ekonomik büyümenin ve gelişmenin önemli ayaklarından biri olarak değerlendirilmektedir. Türkiye'de turizm sektörü geç fark edilmiş olsa da 1980'lerden bugüne çıkarılan turizm teşvik kanunları yardımıyla ortalama %10 büyüyen bir endüstriye dönüşmüştür (Bilgiçli ve Altınkaynak, 2016). Turizm sektörünün geçen 10 yılda Türkiye'nin toplam istihdamına katkısı ortalama %8 civarında gerçekleşmiştir. Ayrıca Türkiye 2016 yılı verilerine göre 22 milyar doların üzerinde bir turizm geliri elde etmektedir (Turizm Raporu, 2016). Turizmin yarattığı gelir ve istihdam kaynağından Ani harabelerinin içinde bulunduğu TRA2

Bölgesi (Kars, Ardahan, Iğdır ve Ağrı), oldukça düşük bir oranda yararlanmaktadır. Kültür ve Turizm Bakanlığı verilerine göre, turizm işletme belgeli konaklama tesislerinde 2014 yılında 26.000 civarında yabancı ve 130.000 civarında yerli misafir olmak üzere toplam 156.000 misafir konaklama yapmıştır. Bununla birlikte, bu misafirlerin ortalama geceleme sayısı 2 geceyi bulmamaktadır. Otellerin doluluk oranı yerli ve yabancı ortalama %25’i zor bulmakta, Kars iline ise 10 bin civarında yabancı turist gelmektedir (Kafkas Haber Ajansı, 2015).

Ani harabelerinin turizm yönlü çekiciliğini arttırmak ve çevresini düzenlemek amacıyla bölgesel yönetim olarak ‘Kars Koruma Kurulu’ 2015 yılında ‘Çevre Düzenleme Projesi’ni onaylamıştır. Ani harabelerini ve Ocaklı Köyünü içine alan arkeolojik sit alanında kültür varlıklarının sürdürülebilirlik ilkesi doğrultusunda korunması ve ören yeri ziyaretçilerinin ihtiyaçlarının karşılanması amaçlarıyla hazırlanan koruma amaçlı imar planı ve çevre düzenleme projesi kapsamlı hazırlanmış bir proje olarak dikkat çekmektedir. Bu proje ile geniş bir alana yayılan Ani harabelerinin turistik gezimi esnasında ihtiyaç duyulan gişe, turnike, tuvalet, mescit, satış mağazası ve yöresel halk için satış üniteleri, kafeterya, sinevizyon odası, PTT-Döviz Bürosu vb. ziyaretçi donatı faaliyetlerinin yapımı yanında bilgilendirme-yönlendirme levhalarının yenilenmesi, yürüyüş yollarının iyileştirilmesi vb. uygulamaların yapılması ile birlikte alanda mevcut kullanım ve dolaşımdan kaynaklanan birçok sorunun çözümleneceği ve ayrıca çağdaş, teknolojik gelişmelerin gerektirdiği donatılarla alanın ihtiyaçlarının büyük ölçüde giderilmesi planlanmıştır. Ayrıca Ani Harabeleri, 2012 yılında UNESCO Dünya Kültürel Mirası geçici listesine, Türkiye merkezi ve bölgesel yönetimin çalışmalarıyla alınmış, 2016 yılında ise UNESCO Dünya Kültürel Miras Listesine girmiştir.

Resim 2: Ani Harabeleri (Mağaralar ve Bostanlar Deresi)

Kaynak: Aljazeera, 2016

3. Araştırmanın Yöntemi

Turizmin ekonomik gelişim ve bölgesel refah üzerindeki iyileştirici yönü göz önüne alındığında, bu çalışma Ani Harabelerini bir vaka çalışması olarak kullanarak, kültürel miras varlıklarını geliştirme konusundaki güçlükleri araştırmaya çalışmıştır. Çalışmada, açıklayıcı ve araştırmacı bir çalışma olan tek vakalı (gömülü) tasarımlı nitel bir araştırma stratejisi benimsenmiştir. Çalışma için birincil ve ikincil veriler toplanmıştır. İkincil veri toplama işlemi, Ani Harabelerinin mevcut turizm verilerini, ilgili alan yazını ve Ani Harabeleri hakkında ulusal basında yer alan söylemlerin incelemesini içermektedir.

Verilerin toplanması aşamasında yararlanılan nitel araştırma yöntemi sonucunda ortaya çıkan bulgular, nicel araştırmada yöntemlerinde olduğu gibi dışarıdan nesnel olarak gözlemlenebilen gerçeklerden çok, araştırmaya katılan bireylerin kendi algılarından oluşmaktadır (Yıldırım ve Şimşek, 2008: 98). Araştırmada, amaçlı örnekleme yöntemlerinden ölçüt örnekleme yöntemi esas alınmıştır. Amaçlı örnekleme yöntemleri pek çok durumda, olgu ve olayların keşfedilmesinde ve açıklanmasında yararlı olmaktadır. Ölçüt örnekleme yöntemindeki temel anlayış ise, önceden belirlenmiş bir dizi ölçütü karşılayan durumların çalışılmasıdır (Patton, 1997; Avcı ve Memişoğlu, 2016). Ölçütler, araştırmacı tarafından oluşturulabilir ya da daha önceden hazırlanmış bir ölçüt listesi kullanılabilir (Yıldırım ve Şimşek, 2013). Bu doğrultuda araştırmacı tarafından katılımcıların; (1) Kars ilinde bulunan STK'lar (2) Ani Harabelerinin yöneticileri ve bölgede yer alan konaklama işletmelerinin yöneticileri, (3) tur operatörleri, (4) yerli ve yabancı turistler, (5) gönüllü olarak çalışmaya katılım ölçütü olarak belirlenmiştir. Çalışma alanındaki bölgesel bakışı ölçmek amacıyla Ani Harabelerine yönelik turizm aktivitelerinin içinde bulunan turizm işletmeleri, bölgesel yöneticiler ve turistlerin gönüllü olarak katılmaları ile daha sağlıklı bilgi alınacağı düşünülmüştür. Derinlemesine mülakatların sonuçlarını analiz ederken toplanan verilerin özgün 'orijinal' formuna olabildiğince sadık kalınmıştır. Görüşme formu hazırlanmadan önce literatür taraması yapılarak kültürel miras ve ören yerlerine yönelik algıyı ölçen açık uçlu sorular oluşturulmuştur.

Nitel araştırmalarda ortaya çıkan kavramlar ve süreçler birbirini tekrar etmeye başladığında, doyum noktasına ve yeterli sayıda veri kaynağına ulaşıldığına karar verilir (Yıldırım ve Şimşek, 2013). Bu bakış açısından hareketle araştırmada örnekleme olarak mülakat gerçekleştirilen 47 katılımcı yeterli görülmüştür. Araştırma verilerinin analizinde betimsel analiz tekniğinden yararlanılmıştır. Betimsel analiz, elde edilen bulguları düzenlenmiş ve yorumlanmış bir biçimde okuyucuya sunmak amacıyla yapılır. Betimsel analizde elde edilen veriler, daha önceden belirlenen temalara göre özetlenir ve yorumlanır. Betimsel analizde, görüşülen bireylerin görüşlerini çarpıcı bir biçimde yansıtmak amacıyla doğrudan alıntılara sık sık yer verilir (Avcı ve Memişoğlu, 2016; Yıldırım ve Şimşek, 2013). Bu çalışmada, ulusal ve bölgesel söylemlere ve mülakat sorularına dayalı olarak

temalar belirlenmiş ve bazı temalarda katılımcıların görüşlerinden doğrudan alıntılar yapılmıştır.

4. Bulgular ve Tartışma

Bilimsel etik olarak çalışma esnasında katılımcılara gerçek isimleri sorulmamıştır. Gerekli olan yerlerde katılımcılara takma isim verilmiştir.

4.1. Demografik Bulgular

Çalışmanın araştırma kısmına katılan bireylerin betimsel özellikleri Tablo 1’te görülmektedir.

Tablo 1: Araştırmanın Katılımcılarının Özellikleri

Cinsiyet	f	%	Mülakat Yapılan Gruplar	f	%
Kadın	21	45	Sivil toplum örgütü (STK)	10	21
Erkek	26	55	Ören yeri/Müze yöneticileri	4	9
Toplam	47	100	Konaklama İşletmeleri	7	15
Eğitim	f	%	Tur Operatörü Çalışanları	2	4
İlköğretim	9	19	Yerel Rehber	1	2
Lise	14	30	Yerli Turistler	9	19
Üniversite	24	51	Yabancı Turistler	14	30
Toplam	47	100	Toplam	47	100

Araştırmanın 47 katılımcısının cinsiyetleri açısından dağılımı orantılıdır ve 24’ü üniversite mezunudur. Ayrıca katılımcıların 10’u Kars ilinde bulunan STK’lardan, 7’si konaklama işletmelerinden, 23’ü yerli ve yabancı turistlerden, 4’ü Ani Harabelerinden sorumlu ören yeri/müze yöneticilerinden, 2’si tur operatörleri çalışanlarından ve 1’i Ocaklı köyünde yaşayan yerel rehberden oluşmaktadır.

4.2. Soru Formu

Katılımcılar ile yarı yapılandırılmış soru formu kullanılarak yapılan derinlemesine mülakatlarda alınan cevaplar alt başlıklar altında incelenmiştir. Bu alt başlıklar katılımcıların sorulara verdikleri benzer cevaplar temel alınarak ortaya çıkmıştır. Alt başlıklar ve bu başlıklar ile ilgili sorular aşağıda yer almaktadır:

- Turizm ve kalkınma
 - Turizm açısından Ani harabeleri ne ölçüde değerlendirilmektedir?
 - Ani Harabelerini ziyaret eden turistler bölgeye ekonomik katkı sağlıyor mu?
 - Ani Harabeleri turistlerin beklentilerine cevap verebilecek yeterliliğe sahip midir?

- Çevre ve iklim
 - Turizm açısından karşılaşılan sorunlar nelerdir?
 - Bölgede turizmin gelişimi etkileyen etmenler nelerdir?
- Halkın Bilgisi/ Duyarlılığı
 - Ani Harabelerine yönelik halkın bilgi düzeyi/duyarlılığı nasıldır?
 - Söylemlerin ifade ettiği ölçüde Ani Harabelerine önem verilmekte midir?
- Kamu Kurumları ve basın tarafından sağlanan destek
 - Ani Harabelerine daha fazla turist gelmesi ve turizmin daha iyi bir yere gelebilmesi için neler yapılmalıdır?
 - Ani Harabelerinin turistik çekiciliğine ilişkin ne tür çalışmalar bulunmaktadır? Basının yer alma, tanıtım yeterli midir?

4.3. Turizm ve Kalkınma

Genel olarak katılımcılar turizm ve bölgesel kalkınma açısından Ani Harabelerinin yeterince değerlendirilemediği görüşünde birleşmektedir. Katılımcıların görüşlerinden bazıları şöyledir; *“Kültürel miras olarak daha önceki kuşaklar tarafından günümüze kadar varlığını sürdüren bu mabetlerin gelecek kuşaklara aktarımı, korunması ve turizm aracılığıyla kalkınma amaçlı değerlendirilmesi çok önemlidir. Ancak Ani harabeleri özelinde bu yönlü bir bakış açısının oluşmasında çok geç kalınmıştır. Ani Harabeleri henüz tam anlamıyla gelecek turistler için hazırlıklı da değildir. Bugün hala yıkılmamış ama yıkılmaya yüz tutmuş mabetlerin restorasyon çalışmalarına devam edilmektedir. Gerçekleştirilen bu restorasyon çalışmalarının kısa sürede tamamlanma olasılığı yoktur.”* Bölgesel Gelişme Yüksek Kurulunun TRA2 (2014 – 2023) Bölge Planında yer alan yerel kültürel miras unsurlarının başında Ani Harabeleri gelmektedir. Bu bağlamda, ulusal söylemde bölgedeki turizm amaçlı değerlendirilecek kültürel varlıklara çekilen dikkat yerel anlamda henüz gerçekleşmemiştir. Ören yeri/Müze yöneticilerinden bazılarının belirttiği görüşler şöyledir; *“Ani harabelerine turnikelerin konulması planlanmaktadır. Böylece sayısal olarak net kaç turistin geldiği, bunlardan kaçının yerli ve yabancı olduğu belli olacaktır. Şu anda girişlerden girerek Ani harabelerini geziyorlar. Bir kişiden giriş ücreti olarak sekiz lira alınmaktadır. Yaklaşık yıllık 20 bin turist geliyor diyebiliriz. Bizler sayıyoruz ama bu tabii resmi bir rakam değildir. Belli bir zaman düzeni yok gelen turistlerin. Bazen bireysel geliyorlar bazen 250 kişilik grup halinde geliyorlar. Kış aylarında oldukça düşük rakamlı ziyaretler gerçekleşiyor. Şimdi günlük dinlenme tesisimiz de yapıldı. Burada turistler yol yorgunluğunu gezme yorgunluğunu atabiliyorlar. Bu alan yürünerek iki buçuk, üç saatte tamamlanabiliyor.”*

STK yöneticilerinin bazılarının belirttiği görüşler şöyledir; *“Ani harabelerini görmek için gelen turistler genellikle turlarla geliyor, tek veya birkaç kişilik gelen*

yabancı turistler de var. Turla gelen turistler genellikle günübirlikçi. Dolayısıyla bu turistlerden bölgedeki birkaç yiyecek içecek işletmesi kısmi faydalaniyor diyebiliriz. Burada konaklamaları lazım ama yeterli standartlarda birkaç konaklama işletmesi var ve onlar Kars merkezde. Ani Harabelerini ateş almaya gelmiş gibi birkaç saat içinde gezip, gidiyorlar. Turistler tam anlamıyla rehberlik alabiliyorlar diyemeyiz. Rehberlik hizmetinin bir standardı yok. Her tur operatörü kendi rehberini getiriyor. Bazen oradaki güvenlik arkadaşlar özellikle yerli turistleri yönlendiriyor, tanıtım yapıyor. Yani şekilsel olarak korumaya çalışıyoruz, aynı zamanda bilinçli ve güvenilir rehberlik de lazım. Mesela UNESCO üyesi oldu ANİ ama bir tabela henüz konulmadı. Hem ulusal hem de yerel tanıtım lazım.” Bu konuya benzer bir bakış da özellikle yabancı turistlerden gelmektedir. Bazı yabancı turist katılımcıların görüşleri şöyledir; “Gerçekten tarihi değerine bakıldığında eşsiz bir servet burası ama bakın tanıtım, bilgilendirme, tabela ve son zamanlarda birçok ören yerinde gördüğümüz aslına uygun üç boyutlu canlandırmalar, videolar burada yok denecek kadar az. Birkaç tabela var o kadar. Bu mabetlerdeki bilgilendirmeler bir görüşle yazılmış gibi, yani gerçekliği yansıtması gerekmez mi? Ayrıca Ani Harabeleri hakkında turistik ürün satan birkaç seyyar satıcı vardı. Sürekli bizim grubu takip ettiler. Bu yeterli mi? Çeşitlendirme yapılmalı, gezme esnasında insanlar rahatsız edilmemeli, ören yeri çıkışlarında olmalı bu satıcılar ve özgün ürünler satmalılar.” Konaklama işletmeleri yöneticilerinin görüşleri ise şöyledir; “Kars iline gelen turistler genellikle günübirlikçi bu da bizim şanssızlığımız. Ama kalite olarak gün geçtikçe iyileşiyoruz. Otellerimiz uluslararası standartlarda. Aninin hemen dışında bulunan bir konaklama tesisi yenileniyor, o da yenilenme halinde. Biz merkezdeki konaklama işletmeleri, yalnız Ani harabelerine hitap etmiyoruz. Kars merkezde ve çevresinde de turistik çekicilikler var. Ani harabeleri sadece yarım saat, kırk beş dakika merkezden uzak. Merkezde konaklama yapılması daha uygun aslında. Genel olarak görünen bir gerçek varsa o da son zamanlarda hızlı bir şekilde yenilenme, turizm yatırımları arttı, ipek yolu boyunca tren hattı geliyor. Ani harabeleri de ipek yolu üzerinde, tren hattı Ani'ye yakın bir bölgeden geçecek. Dolayısıyla konaklama yatırımları da artacaktır.”

Resim 3: Ani Harabeleri- İpek Yolu Köprüsü

4.4. Çevre ve İklim

Özellikle karşılaşılan sorunların tespit edilmesi amacıyla sorulan soruya katılımcıların büyük çoğunluğu iklimsel ve çevresel sorunları belirterek başlamışlardır. Bazı ören yerleri için yeryüzü şekillerinin elverişliliği ve iklim koşullarının ılımanlığı yılın her döneminde turist çekiciliğini sağlarken, Kars ilinde yeryüzü şekillerinin karasal iklim sahasında ve rakım olarak 1.768 metrede bulunması, kışların uzun ve sert sürmesine neden olmaktadır. Bu durum turizm aktivitelerini de oldukça kısıtlamaktadır. Ancak bu iklim koşulları, kış turizmi ve sporları için doğal bir örtü de sunmaktadır. Bu bağlamda 2017 yılı itibari ile Kültür ve Turizm Bakanlığı “Erzurum, Erzincan ve Kars Kış Turizmi Koridoru” kurma kararı almıştır. Ayrıca bu bölge hakkında çeşitli bilgilendirme çalışmaları yapılacağını duyurmuştur. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Türkiye’nin önemli kış turizmi merkezlerinden Doğu Anadolu Bölgesi’ne yönelik 8 milyon 800 bin avro bütçeli “Erzurum, Erzincan ve Kars Kış Turizmi Koridonunun Geliştirilmesi” projesi kapsamında İstanbul, İzmir ve Antalya’da ulusal tanıtım faaliyetleri de gerçekleştirecektir (tourmag.com.tr). Kars ilini kapsayan bu faaliyet alanına Ani Harabeleri gezisi ek turizm çekim alanı olarak dahil edilebilir.

Ören yeri/Müze yöneticilerinden olan bazı katılımcıların görüşleri şöyledir; *“Dünya kültürel mirası olarak kabul edilen diğer ören yerleri sahip oldukları zengin bir dizi kültürel kaynağın yanı sıra çevrelerinde bulunan potansiyel turizm çekiciliklerinin de yardımıyla uluslararası turist çekebilmektedir. İklim şartlarının olumsuzluğu, kışların uzun sürmesi nedeniyle restorasyon ve çevre düzenlemeleri de bitirilememektedir. Yani yüz ölçümü olarak geniş bir arazi olması nedeniyle bir bölgeye yapılan çevre düzenlemesi, hava değişiminin sert olması nedeniyle birkaç yıl içinde bozulabilmektedir. Bu koşullar sürekli bir iş ve maliyet kalemi oluşturmaktadır.”*

Resim 4: Ani Harabeleri- Ebul Menuçehr Camii/ Büyük Katedral- Kış

STK yöneticilerinin bazılarının belirttiği görüşler ise şöyledir; “Bölgede iklim aslında hayatı dizayn eden en önemli etkidir. Halk rençberlik ve hayvancılıkla geçiniyor. Soğuklar bazen mayıs ayına kadar yani neredeyse dokuz ay sürüyor. Ani harabelerinin bulunduğu bölgede bulunan Arpaçay üzerine baraj yapılıyor. Bildiğimiz kadarıyla dört beş köyü devlet istimlak etmekte. Sulama kanalları kuruluyor. Birkaç köyün arazisi Ani ile içli dışlı, bunlar tespit edilip istimlak edildi. Düne kadar insanlar ören yerinin içinde hayvan otlatıyordu. Şimdi çitle çevrildi etrafı. Devletin Ani’ye ilgisi arttıkça bu tür olumsuzluklar da zamanla ortadan kalkacaktır.” Konaklama işletmeleri yöneticilerinin görüşleri ise şöyledir; “İklimin sertliği tabii Ani harabeleri açısından olumsuzluk doğuruyor. Soğukta turistler gezemiyor. Biz Ani’yi gezmeyi düşünen turistlere kışlık giyinmelerini tavsiye ediyoruz. Şimdi ören yerinde dinlenmeleri için tesis de yapıldı. Yerli turistler genellikle kışın Kars turunda Sarıkamış kayak tesisine, buzla kaplanan Çıldır gölüne geliyor, gelmişken Ani’yi de geziyorlar. Yani Kars’ta tur rotasına, hava şartlarına göre Ani Harabeleri de dahildir.” Ocaklı köyünde yaşayan, kış aylarında Ani Harabelerine gelen turistleri atlı kızağıyla ören yerinde gezdiren Fahrettin bey’in görüşleri ise şöyledir; “Ani harabelerinin kar düşünce ayrı bir güzelliği oluyor. Kristalize karda ve soğukta turistlerin gezmesi çok zordur. Rüzgar olur, boran çıkar tehlikelidir. Kış aylarında zaten köylü olarak fazla meşguliyetim de yoktur. Buraya yolu düşen insanları gezdirmek, sordukları yerlere kızağımla götürmekten ben de mutlu oluyorum. İstanbul’daki süslü faytonlar gibi değilim, doğalım. Ama turistler çok ilgililer kızağa.”

Resim 5: Ani Harabeleri (Halaskar Kilisesi)

4.5. Halkın Bilgisi/ Duyarlılığı

Genel olarak katılımcılar, Ani Harabelerine yönelik yöre halkının bilgisinin ve duyarlılığının kısıtlı olduğu, yabancı turistlerle iletişim sorununun zaman zaman görüldüğü, günümüzde devletin gösterdiği ilginin artması ile özellikle yakın köylerdeki halkın da duyarlılığının arttığı görüşünde birleşmektedir. Bu konuda STK yöneticilerinin bazılarının belirttiği görüşler şöyledir; *“Ocaklı Köyünün yarısını devlet sit alanına dahil etti ve Ani'nin korunmasını sağlamak amacıyla çevresini çit ile ördü. Ancak bunlar yapılmadan önce iklim ve yöre halkının bilinçsizliği nedeniyle buraya çok zarar verildi. Altın aramak için her yer oyuldu hatta bazı köylüler mabetlerden söktükleri işlenmiş taşları götürüp kendi evlerinin inşasında kullandı. Şimdi ise doğal olarak bazı köylüler eski alışkanlıklarını devam ettirmek istiyor. Bazı açıklıklardan girerek hayvan otlatıyorlar. Yani kısmi küçük zararlar yine oluyor.”* Ören yeri/Müze yöneticilerinden olan bazı katılımcıların görüşleri ise şöyledir; *“Son zamanlarda devletimiz bu ören yerinin korunması ve bölge turizmine kazandırılması için büyük yatırımlar yapıyor. Buranın sürdürülebilir korunmasının sağlanmasında yöre halkına da büyük sorumluluklar düşüyor tabi ki. Biz yöre halkına her fırsatta gelen turistlere özellikle yabancı turiste hoşgörü ile bakılmasını, Türk misafirperverliğinin yansıtılmasını tavsiye ediyoruz. Zaten Kars merkezde turistler Ani Harabelerini gezmek için kendi dillerinde rehber talep ettiklerinde biz sağlamaya çalışıyoruz (Rusça, İngilizce vb.). Köylü ile turistler fazla diyalog kuramıyor ama köylümüz turistin ne ile ilgilendiğini*

bildiğinden ona yönelik satılabilecek ürünler topluyor. Bazen çitleri geçerek hayvanlar ören yerine girebiliyor. Biz görür görmez müdahale ediyoruz.” Ani harabelerini ziyaret eden bazı yabancı turistlerin görüşleri ise şöyledir; “Biz turla gelmek istemedik, öyle olunca sosyal dokuyu anlayamıyorsunuz. Buradan bakınca hemen karşıda Ermenistan topraklarını da görüp, halkla sohbet edebilirsiniz. Ören yerindeki köye (Ocaklı) ilk geldik, köylüler oldukça ilgilendiler bizimle. Ardından birçok şey satmak istediler. Çoğu satmaya çalıştıkları şeyleri kendi ürettiklerini söylüyorlardı. Dokuma küçük kilimler, kaşıklar, tepihler vardı. Bu köylülere Ani ören yerinde bir dönem var olmuş eşyalar yaptırılıp, Ani’de satmaları sağlanırsa daha iyi olur. Anladığımız kadarıyla bu yönde bir şeyler de yapılıyor. Bu tür satış yerleri yerel halka daha fazla ekonomik katkı sağlar. Böylece turistler gezerken peşinden giden mobil satıcılar da engellenir belki.” Ani Harabelerine gelen turistleri kızıyla gezdiren Fahrettin Bey ise şöyle eklemeye bulunmuştur; “Buraya gelen turistler her şeye ilgililer. Çok samimi iletişim kuruyoruz. Yaz ise ayran, kış ise çay ikram ediyoruz. Köylülerimiz ilgilenen turistlere dokuma kilim, şal, kevgir, tahta kaşık, çehre, taş el değirmenleri, kızak feneri, gaz lambası gibi eşyaları da köyün içinde satmaktadır.”

Resim 6: Ani Harabeleri Surlarından Bir Görünüm/ Gürcü Kilisesi (Surpn Stephanos)
Kaynak: Aniharabeleri, 2017

4.6. Kamu Kurumları ve Basın Tarafından Sağlanan Destek

Son yıllarda Ani Harabeleriyle ilgili pek çok yerel ve ulusal haber basında yer bulmuştur. Ayrıca turizm amaçlı web sitelerinde de (tripadvisor, neredekaal, gezimanya vb.) Ani Harabeleri tanıtılmaktadır. Ayrıca Ani Harabeleri gezisi, yorumları vb. paylaşımlar birçok güncel blogda yer bulmakta ve Ani Harabelerinin tanıtımına destek sağlamaktadır. Ayrıca Kamu kurumları da (müze.gov.tr, kultur.gov.tr, kulturvarliklari.gov.tr, kars.gov.tr) Ani Harabeleri ile ilgili tanıtıcı bilgiler vermektedir. Bölgesel anlamda Kars Valiliği, Kars Koruma Kurulu, ulusal

anlamda Kültür ve Turizm Bakanlığı, Müzeler Genel Müdürlüğü, Bölgesel Gelişme Yüksek Kurulu gibi kamu kurumları gerçekleştirmekte oldukları projelerle Ani Harabelerinin korunması, restorasyon çalışmaları ve turizm odaklı etkin tanıtımı için gayret göstermektedir.

Kamu kurumlarının ve basın bilincili tanıtıcı eylemleri turizm açısından olumlu sonuçlar da vermektedir. Bu konuda yerel STK yöneticilerinin bazılarının belirttiği görüşler şöyledir; *“Özellikle 2015 yılı ve sonrasında yerel yoksulluğun önlenmesi ve refahın artırılması için hükümet turizm olanaklarını da görmeye başladı ve yerel turizme yatırım yapmaya başladı. Ani Harabelerine 1990'larda denetimsiz gitmek, gezmek oldukça zordu. Öncelikle gidecek kişiler emniyete gider isim listesi verir, izin alırdı. Fotoğraf çekmek yasaktı. Ani Harabeleri gezilirken listedeki kişilerin gruptan ayrı gezmesi yasaktı. Ani Arpaçay'ın kıyısında ve karşısı Ermenistan. Sovyetler dağılınca Ermenistan bağımsız oldu ve sonrasında bu uygulamaya da gerek kalmadı. Şimdi ise yollar çift yönlü modern asfaltlı, son hız restorasyon çalışmaları da devam ediyor. Şehir merkezinden günlük olarak iki sefer servis konuldu, sürekli gidip geliyor. İpek yolunu takiben tren hattı yapılıyor. Büyük yatırım yapılmış bir durumda ve yatırımlar devam ediyor. Artık devlet üzerine düşeni yapıyor diyebiliriz.”* Ayrıca yerel turistlerin bu konuda belirttiği görüşler ise şöyledir; *“Yapıların bazılarında restorasyon çalışmaları yapılmakta, bazı yıkık yapılar var. Bunlarla ilgilenilmemesini anlamıyorum, bugüne kadar karasal iklim ve insanlar çok zarar vermiş belli oluyor. Gerçi restorasyon da sıkıntılı bizde, restore etmeye başladığında bazı mabetler orijinallliğini kayıp ediyor ve daha fazla tahrip ediliyor. Her kabartmanın, resmin üzeri neredeyse çizilmiş, yazılar yazılmış. Bunları nasıl restore edebilirsiniz ki. İlgileniliyor ama yetersiz. Yer altı zenginlikleri henüz keşfedilmemiş. Bu yüzden turistler bölgeyi önceden organize edilmiş ve denetimli olarak ziyaret etmeli. Kamera sistemleri bazı merkezi yerlerde var. Ama her yerde olmalı. Çok açıklar var.”*

Resim 7: Ani Harabeleri (Büyük Katedral-İçten)

Sonuç ve Öneriler

Bu çalışma, Ani Harabeleri'ni bir vaka çalışması olarak kullanarak, kültürel miras varlığının bir turistik ürün olarak korunmasında ve geliştirilmesindeki birtakım zorlukları ortaya koymaktadır. Günümüzde halka açık ya da modern tatil ortamları için bir tasarım motifi olarak yeniden yapılandırılmış ya da restore edilmiş tarihi sitelerde temsil edilen kültürel arkeolojik geçmiş, temel olarak turizm endüstrisi içinde bölgenin farklılaşmasında önemli bir rol oynamaktadır. Sahip olunan kültürel ve tarihi alanların korunarak turizm amaçlı değerlendirilmesi gerektiği düşüncesi hem yerel halk hem de kamu otoriteleri tarafından kabul görmüştür (Mancı, 2017: 289). Bu bağlamda bu çalışma ile Ani Harabelerinin, Türk-İslam ve Ermeni, Gürcü-Hristiyan kültürlerinin ilk buluşma noktası ve kültürel çeşitliliğin sembolü olarak büyük bir turistik potansiyelinin var olduğu görülmüştür. Ermeni mimarisinin mücevheri konumundaki Ani Harabeleri, 2016 yılında Dünya Kültürel Miras Listesi'ne dahil olmuştur. Çalışma kapsamında geliştirilen açık uçlu bir soru formu ile Kars ilinde bulunan STK'lar, konaklama işletmeleri, yerli ve yabancı ziyaretçiler, tur operatörleri, yerel rehber ve Ani Harabelerinden sorumlu ören yeri/müze yöneticilerinden oluşan 47 katılımcı ile görüşmeler yapılmıştır. Gerçekleştirilen derinlemesine mülakatlar neticesinde alınan cevaplar; turizm ve kalkınma, çevre ve iklim, halkın bilgisi/duyarlılığı ve kamu kurumları ve basın tarafından sağlanan destek alt başlıklarıyla aktarılmıştır.

Ani Harabelerini ele alan literatür, gezi notları, Ani Harabelerinin arkeolojik değerleri ve tarihi önemi üzerinde durmaktadır (Yiğitbaş, 2014; Gündoğdu, 2006; Kanbarova, 2015). Bölgenin kalkınması açısından Ani Harabelerinin etkisini ele

alan bir çalışmaya literatürde rastlanamamıştır. Ani harabelerinin bölgesel kalkınma üzerindeki etkisini gerçekleştiren derinlemesine mülakatlar aracılığı ile açıklamaya çalışan bu çalışmanın ilgili literatürde var olan boşluğun doldurulmasına katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Ani harabelerinin korunması ve kültürel miras turizm amaçlı değerlendirilmesi son zamanlarda devlet nezdinde benimsenmiş olmasına rağmen, turizm odaklı gelişmenin, ekonomik ve toplumsal kalkınmayla bütünleşmesi hedefine henüz ulaşamadığı, önceliklerin ise ulaşım, güvenlik ve restorasyon çalışmalarına verildiği görülmektedir. Bu çalışmanın sonuçları ile Ani harabelerinin önemli ve ikonik kültürel miras statüsüne rağmen ziyaretçi çekmekte yeterince başarılı olamadığı ileri sürülmektedir. Başta yerel halk olmak üzere kamu ve turizm kuruluşlarında gerekli bilincin oluşturulması açısından bu çalışma önemlidir. Ayrıca Ani Harabelerinin turizm sektörü sayesinde bölgesel kalkınmaya potansiyel olumlu etkilerinin yakalanması ve ören yerinin korunması için katılımcıların görüşlerinden derlenen çeşitli öneriler Kamu ve özel (turizm) sektörü ilgilendirme durumlarına bakılarak maddeler halinde aşağıda sunulmuştur:

Kamu politika önerileri;

- Ani Harabelerine ayrılan mali katkı, sadece restorasyon ve çevrenin düzenlenmesine odaklanmamalı, aynı zamanda ulusal ve uluslararası tanıtım, pazarlama ve bilgilendirme çalışmalarına da kaynak sağlamalıdır.
- Ani Harabelerinin korunması için güvenlik anlayışı tekrar gözden geçirilmeli, gece ışıklandırması ve kameralı koruma sistemi genele yaygınlaştırılmalıdır.
- Restorasyon çalışmaları kontrol edilmeli ve mabetlerin orijinalliğine bağlı kalındığı, önceki ve restorasyondan sonraki mabetlerin durumu resmedilerek belgelendirilmeli, tabelalara konulmalıdır.
- Çevre düzenlemesine ağaçlandırma çalışmaları da dahil edilmeli ve belirli merkezi duraklama yerlerine oturma ve dinlenme alanları eklenmelidir.
- Yer altı zenginlikleri kontrol edilmelidir. Bölgeyi ziyaret eden grupların rehber eşliğinde organize edilmiş ve denetimli gruplar olmalarına dikkat edilmelidir.
- Yerel halk için bilgilendirme, tarihi ve kültürel varlıkları koruma ve sürdürülebilir gelişme eğitimleri verilmelidir.
- Turistleri yerel satıcıların takip etmeleri ve rahatsız etmeleri engellenmelidir.
- Ulaşım sıkıntıları giderilmeli, servis olanakları arttırılmalıdır.
- Bölgede bulunan yerel satıcılar, satılan ürünlerin özellikleri ve hangi kültürel döneme ait oldukları konusunda bilgilendirilmelidir.

- Ani harabelerinin tarihi ve kültürel dokularının ele alındığı birçok dilde okunabilen web sitesi, sosyal medya uygulamaları (Facebook, Instagram) ve veri tabanı uygulamaları hazırlanmalıdır.
- Bölgede bulunan kamu kurumlarının web sitelerinde Ani Harabelerini tanıtıcı bilgilendirme yabancı dillerde de yer almalıdır.
- Bölgede bulunan konaklama işletmelerinde yabancı dillerde (Ermenice, Rusça, İngilizce vb.) Ani Harabelerinin konumu, ulaşım olanakları, gezme esnasında yararlanılacak bilgilendirme rehberleri ve kataloglar bulundurulması zorunlu kılınmalıdır.
- Bölgenin kış turizmi koridoru olması için gerçekleştirilecek ulusal ve uluslararası tanıtım ve pazarlama faaliyetlerine Ani Harabeleri de dahil edilmelidir.

Özel (turizm) Sektör politika önerileri;

- Düzenlenen turlarda Ani Harabelerine ayrılan sürenin artırılması sağlanmalı ve bölgede geceleme teşvik edilmelidir.
- Konaklama işletmelerinin ören yerine yakın konumlandırılması, Ani Harabelerinin mimarisinden esinlenerek inşa edilmeleri çekiciliği arttıracaktır.
- Turistlerin bölgeyi ziyaret etmeleri esnasında işletmeler aracılığıyla sağlanan rehberlik hizmeti verilmelidir.
- İşletmelerin web sitelerinde Ani Harabeleri tanıtılmalı, teşvik edici görseller, videolar yüklenmelidir.
- Ani ören yerine özgü tarihi ve kültürel dönemlere ve arkeolojik verilere bakılarak yöresel ürünler derlenmeli, bu ürünlerin yerel halk tarafından üretilmesi sağlanmalı ve turizm odaklı işletmelerde satışı yapılmalıdır.
- Turizm odaklı işletmelerin çalışanlarının mesleki eğitim seviyeleri iyileştirilmeli ve bu işletmelerin yabancı dil bilen personel bulundurulmalıdır.
- Diğer bölgelere göre sahip olunan (Kış turizmi, Hüzün turizmi vb.) farklı turizm ürünleri ortaya çıkarılmalıdır. Turizm aktivite alanları geliştirilmeli ve genişletilmelidir.

Çalışma, kesitsel bir araştırma olduğu ve katılımcılar ile yarı yapılandırılmış soru formu kullanılarak gerçekleştirilen derinlemesine mülakatlardan alınan cevapları temel aldığı için neden-sonuç çıkarımı ve bulgularının genellenebilirliği ile ilgili kısıtları mevcuttur. Son olarak ileride yapılacak olan çalışmalarda turizm sektörünün bölgede yer alan farklı alanlarının da (Sarıkamış hüzün turizmi, kış turizmi, yayla turizmi vb.) incelenmesi ve bölgesel kalkınmaya etkilerinin araştırılması tavsiye edilebilir. Verilerin toplanması sürecinde, araştırmaya katılım sağlayan tüm kurumlara, yöneticilere, müze çalışanlarına ve turistlere göstermiş oldukları ilgi ve anlayıştan dolayı teşekkür ediyorum.

Kaynakça

- Avcı, M. ve Memişoğlu, H. (2016), Kültürel Miras Eğitimine İlişkin Sosyal Bilgiler Öğretmenlerinin Görüşleri, *İlköğretim Online*, 15, (1), 104-214.
- Becken, S. ve Job, H. (2014), “Protected Areas in an Era of Globallocal Change”, *Journal of Sustainable Tourism*, 22(4), 507-527.
- Beeho, A. J. ve Prentice, R. C. (1997), Conceptualizing the Experiences of Heritage Tourists: A Case Study of New Lanark World Heritage Village, *Tourism Management*, 18-2: 75-87.
- Bilgiçli, İ. ve Altınkaynak, F. (2016), “Turizm Endüstrisinin Türkiye Ekonomisi İçindeki Yeri ve Önemi; Ekonomi Paradigmasıyla Yaklaşım”, *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 30, 560-580.
- Chapman, W.A. (2014), *Heritage of Ruins: The Ancient Sites of Southeast Asia and Their Conservation*. Hawaii Üniversitesi yayınları, Hanolulu.
- Çeken, H. (2008), Turizmin Bölgesel “Kalkınmaya Etkisi Üzerine Teorik Bir İnceleme”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi, İİBF Dergisi*, 10, 293-306.
- Gündoğdu, H. (2006), “Kültürlerin Buluştuğu Bir Ortaçağ Şehri: Ani/Ani”, *Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, (17): 51-84.
- Harrison, D. (2008), Pro-poor tourism: A critique. *Third World Quarterly*, 29(5), 851-868.
- Ho, P. S. ve McKercher, B. (2004), “Managing Heritage Resources as Tourism Products”, *Asia Pacific Journal of Tourism Research*, 9(3), 255-266.
- Holden, A. (2013), *Tourism, Poverty, and Development*, New York, NY: Routledge.
- Kanbarova, G. (2015), Ani'nin İslam Devri Mimari Anıtları, *Azerbaycanşınaslık: Geçmiş, Bugünü ve Geleceği Uluslararası Sempozyumu*, 192-209.
- Mancı, A. R. (2017), “Harran Harabelerinin Giriş Ücreti ve Ekonomik Değerinin Tahminlenmesi Üzerine Bir Araştırma”, *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 16(60): 288-303.
- McKercher, B. ve du Cros, H. (2002), *Cultural Tourism: The Partnership Between Tourism and Cultural Heritage Management*. The Haworth Press, New York.
- Perkasa, A. ve Padawangi, R. (2017), Living Heritage of Ruins? Contesting the Paradox in Trowulan's Majapahit Heritage. *Citizens, Civil Society and Heritage-making in Asia*, 61.
- Shackley, M. (2001), *Managing Sacred Sites*. Continuum, London.

Stumpf, T.S., ve Swanger, N. (2015), Tourism involvement-conformance theory: A grounded theory concerning the latent consequences of sustainable tourism policy shifts. *Journal of Sustainable Tourism*, 23(4), 618-637.

Turizm raporu (2016),
tobb.org.tr/Documents/yayinlar/2015/TURIZM16/index.html#3

Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2008), *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, Seçkin Yayınevi, Ankara.

Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2013), *Nitel Araştırma Yöntemleri*, Seçkin Yayıncılık, Ankara.

Yiğitbaş, A. (2014). Ani Harabeleri ve Fetih Camii, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 1 (4), 1-5.

<http://www.aniharabeleri.org/tarihce/ani-tanrica-anahitin-kenti>,
(Erişim: 17.03.2017).

<http://www.kars.gov.tr/ani-antik-kenti>, (Erişim: 17.03.2017).

http://www.kha.com.tr/guncel/31677--Prof.-Dr.-Uzumcu-Ile-Sarikamis-Turizm-Fakultesi-Hazirlaniyor_.html, (Erişim: 11.01.2017).

<http://www.kulturvarliklari.gov.tr/Eklenti/49837,2016-bakanlarkurulukararlikazitpdf.pdf?0>, (Erişim: 02.03.2017).

<http://www.tourmag.com.tr/uc-ilde-kis-turizmi-koridoru-tanitolacak/>
(Erişim: 28.09.2017).